

The Greek Review of Social Research

Vol 116 (2005)

116 Α΄

Ευρωπαϊκή ταυτότητα και Τουρκία. Κριτικές παρατηρήσεις από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας του πολιτισμού

Άγγελος Γιαννακόπουλος

doi: [10.12681/grsr.9452](https://doi.org/10.12681/grsr.9452)

Copyright © 2016, Άγγελος Γιαννακόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Γιαννακόπουλος Α. (2016). Ευρωπαϊκή ταυτότητα και Τουρκία. Κριτικές παρατηρήσεις από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας του πολιτισμού. *The Greek Review of Social Research*, 116, 3–21. <https://doi.org/10.12681/grsr.9452>

Άγγελος Γιαννακόπουλος*

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΑ.
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ενόψει της κυρίαρχης θέσης του ιστορικο-πολιτισμικού επιχειρήματος στη δημόσια και επιστημονική συζήτηση πάνω σε μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ που διεξάγεται στη Γερμανία αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, βασική επιδίωξη του παρόντος άρθρου είναι μια κριτική του επιχειρήματος αυτού από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας του πολιτισμού. Θεωρητικά ερείσματα της κριτικής αυτής είναι η θεμελιακή κατανόηση του πολιτισμού ως σχέσης και διαδικασίας και της πολιτισμικής ταυτότητας ως προϊόντος ισχύος. Η απεμπλοκή του ερωτήματος της μελλοντικής ένταξης της Τουρκίας από την πολιτισμική του διάσταση και η επακόλουθη επισκόπηση του στα πλαίσια μιας αμιγούς πολιτικής προοπτικής συγκροτούν και τη θέση του παρόντος άρθρου, πως η ένταξη της Τουρκίας αποτελεί μια πρωτίτως πολιτική διαδικασία με απροκαθόριστο αποτέλεσμα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ενόψει της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα ερωτήματα τα σχετικά με τον ορισμό των κανονιστικών εκείνων αρχών, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πλαίσιο καθορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, γίνονται όλο και πιο επιτακτικά. Τα ερωτήματα αυτά προκύπτουν απ' τη διαπίστωση πως η επικείμενη διεύρυνση της ΕΕ θα επιφέρει, εκτός των άλλων, και μια ένταση της πολιτισμικής πολυμέρειας, η οποία κάνει με τη σειρά της επιτακτικότερη μια οριοθέτηση του «Ευρωπαϊκού». Χαρακτηρι-

---

* Διδάκτωρ Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Tübingen, υποψήφιος υφηγητής Πανεπιστημίου Konstanz, Γερμανία.

στικό είναι πως η σχετική συζήτηση και αναζήτηση διεξάγεται τόσο στο επίπεδο της δημοσιότητας όσο και σε επιστημονικό επίπεδο. Το παρόν άρθρο έχει ως πλαίσιο ανάλυσης την ενασχόληση με τα ερωτήματα αυτά στο χώρο της γερμανικής κοινωνικής και πολιτικής επιστήμης από τη μια και στο χώρο της γερμανικής κοινωνίας πολιτών απ' την άλλη. Μπορεί όμως να ισχυριστεί κανείς πως πρόκειται για γενικότερα ερωτήματα, τα οποία με διαφορετική ίσως κάθε φορά ένταση και ποιότητα απασχολούν όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Μπορεί κανείς μάλιστα να ισχυριστεί πως έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας πανευρωπαϊκής δημοσιότητας, αν γίνει δεκτός ο ορισμός σύμφωνα με τον οποίο υφίσταται ένας κοινός ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος, όταν τα ίδια θέματα συζητούνται στις επί μέρους κοινωνίες την ίδια χρονική στιγμή και κάτω από την ίδια ιεράρχηση προτεραιότητας (Eder και Kanntner, 2000, σ. 310).¹ Εναρκτήριο λάκτισμα για μια εντατικοποίηση αυτής της αναζήτησης υπήρξε το ερώτημα καθορισμού ημερομηνίας για την έναρξη διαπραγματεύσεων ένταξης με την υποψήφια χώρα Τουρκία στο Συμβούλιο Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Κοπεγχάγη το Δεκέμβριο του 2002, και επιπλέον η δέσμευση της ΕΕ να ορίσει ημερομηνία έναρξης διαπραγματεύσεων στο τέλος του 2004. Σημειωτέον, πως για πρώτη φορά συνδέθηκε και συνεχίζει να συνδέεται η προοπτική ένταξης μιας χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τουλάχιστον στο επίπεδο της δημόσιας συζήτησης, πρωτίστως με ερωτήματα πολιτισμικού χαρακτήρα. Από τη μέχρι τώρα συζήτηση μπορούν περιληπτικά να αποκρυσταλλωθούν τα εξής: Καθοριστική θέση στη σχετική συζήτηση έχει μια ιστορικο-πολιτισμική επιχειρηματολογία, η οποία υποστηρίζει, πως η Τουρκία αποτελεί ένα «συμβολικό σύνορο» του «Ευρωπαϊκού», γιατί οι κανονιστικές θεσμικές και πολιτισμικές της αρχές –Κεμαλισμός, Ισλάμ– θέτουν σε αμφισβήτηση τα «στοιχεία ενότητας» μιας ευρωπαϊκής πολιτικής και κοινωνικής κουλτούρας. Τα στοιχεία αυτά ενότητας, παρά τις δευτερεύουσες διαφορές στα επί μέρους πολιτισμικά συστήματα των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των υπόλοιπων υποψήφιων χωρών, συνοψίζονται στα μεγέθη: ελληνορωμαί-

---

1. Οι θέσεις αυτού του άρθρου ανταποκρίνονται στη θεωρητική βάση του διεθνούς ερευνητικού προγράμματος «Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και πολιτισμικά πρότυπα σκέψης και πρόσληψης. Πολιτισμικές απόψεις της διαδικασίας διεύθυνσης της ΕΕ επί τη βάση των σχέσεων μεταξύ ΕΕ και Τουρκίας», με συμμετοχή επιστημόνων από τα πανεπιστήμια της Konstanz, Tübingen, Οξφόρδης, Galatasaray (Κωνσταντινούπολη), Αθηνών και Κύπρου, το οποίο χρηματοδοτείται από το «Ίδρυμα Volkswagen» και διευθύνεται από τον συγγραφέα στο Πανεπιστήμιο της Konstanz, Γερμανία.

κός πολιτισμός, χριστιανισμός, κοινή ιστορική εμπειρία, κοινά αποδεκτό δημοκρατικό μοντέλο. Τα μεγέθη αυτά συμβάλλουν σε μια «σχετική ομοιογένεια» των ευρωπαϊκών, εθνικών παραδόσεων. Επειδή λοιπόν η Τουρκία χαρακτηρίζεται από μια διαφορετική πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική παράδοση, μια ένταξή της στην ΕΕ θα σήμαινε έναν σοβαρό κίνδυνο για την απρόσκοπτη ολοκλήρωση του ευρωπαϊκού προγράμματος σύγκλισης. Ακριβώς εξαιτίας των διαφορετικών προϋποθέσεων της Τουρκίας, οι οποίες είναι δομικού και εμμενούς χαρακτήρα, δεν αναμένεται η Τουρκία στο μέλλον να μεταλλαχθεί σε «ευρωπαϊκή» χώρα. Δεν αρκεί μόνο ένας τεχνικοοικονομικός και θεσμικός «εξευρωπαϊσμός» της χώρας αυτής. Απαιράιτητο πλαίσιο ενός γνήσιου «εξευρωπαϊσμού» είναι η πρότερη ύπαρξη μιας δυναμικής δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία στην περίπτωση της Τουρκίας δεν υφίσταται (Winkler, 2002, 2003· Wehler, 2002). Οι αντιπαραθέσεις εντάθηκαν ακόμα περισσότερο στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης και μάλιστα γύρω απ' το ερώτημα κατά πόσο θα πρέπει να συμπεριληφθεί στο «Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης» αναφορά στις πολιτισμικές και ιστορικές ρίζες της «Ευρώπης», ιδιαίτερα δε στη χριστιανική της παράδοση.

Με φόντο την προβληματική αυτή, η ανάλυση του συμπλέγματος ΕΕ–Τουρκία–ευρωπαϊκή ταυτότητα διαμορφώνεται στο παρόν άρθρο ως εξής: όπως γίνεται εξαρχής κατανοητό, η προβληματική της ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ θα εξετασθεί στο παρόν άρθρο σε άμεση και αποκλειστική συνάρτηση με το ερώτημα μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Για το λόγο αυτό άλλες απόψεις, το ίδιο σημαντικές ή/και σημαντικότερες μιας μελλοντικής ένταξης της Τουρκίας –θεσμικές απόψεις του πολιτικού της συστήματος, απόψεις του Ισλάμ στην τουρκική κοινωνία, απόψεις της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας, γεωστρατηγικές απόψεις, προβλήματα σχετικά με το θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ στην περίπτωση μιας ένταξης της Τουρκίας, προβλήματα της τουρκικής οικονομίας κ.λπ.– δεν θα αποτελέσουν εδώ κεντρικό αντικείμενο εξέτασης, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως δεν θα ληφθούν υπόψη εκεί όπου αυτό είναι αναλυτικά αναγκαίο.

Ακολουθεί λοιπόν στο επόμενο μέρος αυτού του άρθρου ένας πρωταρχικός και θεμελιακός διαχωρισμός μεταξύ των εννοιών «Ευρώπη» και «Ευρωπαϊκή Ένωση» για να εξεταστεί κατόπιν το επίσης θεμελιακό ερώτημα, κατά πόσον αποτελεί προϋπόθεση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ο καθορισμός μιας ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας (μέρος 2ο). Στη συνέχεια θα συζητηθούν βασικές διαστάσεις της «ιστορικο-πολιτισμικής» θέσης πάνω στο πρόβλημα ΕΕ–Τουρκία–ευρωπαϊκή ταυτότητα με αναλυ-

τικό γνώμονα μια *διαδικασιακή* και *σχεσιακή*² κατανόηση του πολιτισμού και της ταυτότητας, όπου οι έννοιες αυτές, σε αντίθεση με την πολλές φορές σχεδόν αυτονόητη πρακτική, προσλαμβάνονται όχι ως *σημαίνοντα* αλλά ως *σημαινόμενα*. Με βάση την εννοιολογική αυτή διαφοροποίηση θα ακολουθήσει μια αντιπαράθεση των θέσεων της ιστορικο-πολιτισμικής «μαξιμαλιστικής» θέσης με τις θέσεις μιας «διαλογικής» κατανόησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας (μέρος 3ο). Η αντιπαράθεση αυτή θα ολοκληρωθεί με τη σύνδεση του «διαλογικού» ορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας με τη δημοκρατική διαδικασία στη βάση μιας κοινής πολιτικής κουλτούρας ως πλαίσιο *θεσμοποίησης* μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας (μέρος 4ο). Η βασική σκέψη που κάνει αναγκαία μια τέτοια επισκόπηση έχει να κάνει όχι μόνο με το ερώτημα ποιες προϋποθέσεις πρέπει να εκπληρώνει η Τουρκία ως μελλοντικό μέλος της ΕΕ, αλλά και με τη θεμελιώδη προβληματική πως μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας έχει να κάνει πρωτίστως με τον τρόπο που η ΕΕ καθορίζει πολιτισμικά και πολιτικά τον εαυτό της. Γνώμονας της ανάλυσης, όσον αφορά τη διάσταση αυτή, θα αποτελέσει το πώς καθορίζει την ευρωπαϊκή «πολιτική κοινότητα» το Σχέδιο Συνθήκης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Με βάση τις σκέψεις αυτές θα εξετασθεί, τέλος, τι μπορεί να σημαίνει μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ στην προοπτική καθορισμού μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας (μέρος 5ο).

Θέση του παρόντος άρθρου είναι, πως στο ερώτημα πάνω στη μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ δεν μπορεί να δοθεί μια τελεσίδικη ή μονολεκτική απάντηση λόγω του ότι η ένταξή της αποτελεί μια *πολιτική* διαδικασία με ανοιχτό αποτέλεσμα. Βάση για τη μελλοντική κρίση μιας τέτοιας ένταξης αποτελούν σε κάθε περίπτωση τα κριτήρια της Κοπεγχάγης, τα οποία είναι πρωτίστως κριτήρια ένταξης και όχι αποκλεισμού. Η μέχρι τώρα ενταξιακή πολιτική της ΕΕ, δηλαδή η απόφαση ένταξης για συγκεκριμένη χώρα και περίπτωση επί τη βάσει μιας μακροχρόνιας διαδικασίας σύγκλισης, πρέπει να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της Τουρκίας. Όσον δε αφορά την κατίσχυση των αρχών μιας θεμελιώδους ευρωπαϊκής (πολιτικής) κουλτούρας, αυτή θα λάβει χώρα στην περίπτωση μιας ένταξης στην ΕΕ μιας δημοκρατικής (αυριανής) Τουρκίας, και όχι στην

---

2. Ο όρος «σχεσιακός» ως ελληνική απόδοση του όρου «relational», αποτελεί δάνειο από τον Δ. Γ. Τσαούση (βλ. Ν. S. Timasheff, G. A. Theodorson, 1983, *Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών*, μετάφραση Δ. Γ. Τσαούση, Αθήνα, Gutenberg, σ. 520), ο οποίος τον χρησιμοποιεί σε αντίθεση με τον όρο «relativ», δηλαδή «σχετικός».

περίπτωση ενός εκ των προτέρων πολιτισμικά θεμελιωμένου αποκλεισμού μιας μελλοντικής της ένταξης. Έτσι, αναλυτική επιδίωξη του παρόντος άρθρου δεν είναι να υποστηρίξει επιχειρήματα για μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ, πολύ δε λιγότερο να εμπλακεί σε κανονιστικές διενέξεις, αλλά να αποδείξει την ελλειμματικότητα και το άτοπο του ιστορικο-πολιτισμικού επιχειρήματος ενός αποκλεισμού της. Απώτερη επιδίωξή του είναι να κάνει έτσι φανερό ότι μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ θα κριθεί στη βάση πολιτικών, θεσμικών, οικονομικών και γεωστρατηγικών κριτηρίων, και όχι με γνώμονα τη συμβατότητα του πολιτισμικού της συστήματος.

ΕΥΡΩΠΗ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Η προσεκτική παρατήρηση της μέχρι τώρα συζήτησης πάνω στα συστατικά στοιχεία μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας κάνει εν πρώτοις φανερή μια αδιαφοροποίητη χρησιμοποίηση των όρων «Ευρώπη» και «Ευρωπαϊκή Ένωση». Η «Ευρώπη» μπορεί μεν να αποτελούσε απ' τον Μεσαίωνα και μετά τόπο αναφοράς των διανοουμένων, δεν παύει όμως να αποτελεί αποκλειστικά δικό τους διανοητικό και θεωρητικό κατασκεύασμα (Giesen, 1999). Η απαίτηση μάλιστα της αναγνώρισης της κατά περίπτωση ίδιας ερμηνείας του «Ευρωπαϊκού» και των επί μέρους εκφάνσεών του ως της μόνης αυθεντικής αποτέλεσε στο παρελθόν αιτία των ευρωπαϊκών θεωρητικών, πολιτικών και πολεμικών συγκρούσεων (Eisenstadt, 1999). Για το λόγο αυτό, πολύ σωστά υποστηρίζει ο Rainer Lepsius πως μόνο η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για τη διαδικασία σχηματισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας (Lepsius, 1999). Η *πρώτη θέση* λοιπόν αυτού του άρθρου είναι: μόνον η Ευρωπαϊκή Ένωση ως συγκεκριμένο θεσμικό σύνολο μπορεί να αποτελέσει πλαίσιο καθορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. (Αυτή η συστημική διαφοροποίηση είναι αναγκαία). Η άμεση συνάρτηση της έννοιας «ευρωπαϊκή ταυτότητα» με μια ιστορικά και πολιτισμικά ιδεολογικοποιημένη «Ευρώπη» αγνοεί επίσης τον πραγματικό κατακερματισμό σε επί μέρους «ευρωπαϊκές ταυτότητες», οι οποίες είναι τόσο εθνικού, όσο και τοπικιστικού χαρακτήρα.

Αν αυτό όμως πράγματι ισχύει, τότε θα πρέπει να αναρωτηθεί κανείς, αν η ΕΚ/ΕΕ ως πρωταρχικά οικονομική ένωση προϋποθέτει στην προοπτική μιας επιταχυνόμενης σύγκλισης τον καθορισμό μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η απάντηση εδώ μόνο αρνητική μπορεί να είναι. Η μεγιστοποίηση των αλληλοσυμπλεκόμενων συμφερόντων εντός των διαφορετικών θεσμικών μορφών που εγνώρισε η ΕΕ απ' την ΕΚΑΧ (Ευρωπαϊκή

Κοινοπραξία Άνθρακα και Χάλυβα) μέχρι σήμερα λειτούργησε αποτελεσματικά και μάλιστα με ιδιαίτερη επιτυχία χωρίς τον καθορισμό οποιασδήποτε πολιτισμικής ταυτότητας. Τα κριτήρια δράσης και ορθολογικού σχεδιασμού υπήρξαν αποκλειστικά οικονομικά. Αυτός ήταν μάλλον και ο λόγος που αμέσως μετά την υπογραφή του Συμφώνου Σύνδεσης με την Τουρκία το 1963 ο τότε πρόεδρος της Επιτροπής Walter Hallstein μπορούσε να διακηρύττει, χωρίς να προκαλεί την αντίδραση κανενός, ότι η Τουρκία ανήκει στην Ευρώπη. Αν και τα οικονομικά κριτήρια δράσης και ορθολογικού σχεδιασμού συνεχίζουν να είναι εξίσου σημαντικά και εντός του θεσμικού πλαισίου της σημερινής ΕΕ, έχουμε να κάνουμε εντούτοις από το Μάαστριχτ και μετά με μια σημαντική διαφορά: με την προοπτική μιας πολιτικής ένωσης πέρα απ' την αποκλειστικά και μόνο οικονομική. Η σημαντική αυτή αλλαγή σημαίνει, στην αναλυτική προοπτική που εδώ μας ενδιαφέρει, σύντομα τα εξής:

1. Η επιτυχής πραγματοποίηση των επί μέρους πολιτικών της ΕΕ μετά το Μάαστριχτ προϋποθέτει μια όλο και μεγαλύτερη σύγκλιση των εθνικών πολιτικών και οδηγεί βαθμιαία σε μια *de facto* «ομοσπονδοποίηση» της ΕΕ.³ Μπορεί βέβαια ο βαθμός σύγκλισης να είναι διαφορετικός από πολιτική σε πολιτική (π.χ. σχεδόν απόλυτη σύγκλιση στην οικονομική, ελάχιστη στην εξωτερική πολιτική), γεγονός όμως παραμένει πως η τάση σύγκλισης των επί μέρους εθνικών πολιτικών βρίσκεται αντιμέτωπη με τη διάσταση της εθνικής πολιτισμικής πολυμέρειας, η οποία αναμένεται να ενισχυθεί ακόμα περισσότερο με την επικείμενη διεύρυνση της ΕΕ. Ο όρος που ενόψει αυτής της τάσης χρησιμοποιείται είναι αυτός της «*ενότητας στην πολυμέρεια*» και εκφράζει ακριβώς την τάση μιας όλο και μεγαλύτερης σύγκλισης σε οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο, εισάγοντας όμως παράλληλα στο πεδίο ανάλυσης πολιτισμικές πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλή-

---

3. Αν και για την εξέταση του ερωτήματος της μελλοντικής θεσμικής οργάνωσης της ΕΕ χρειάζεται ειδικό άρθρο, αρκεί εδώ να ειπωθεί πως η έννοια της «ομοσπονδοποίησης» βασίζεται στον εννοιολογικό διαχωρισμό που εισήγαγε ο πρώην πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jaques Delors μεταξύ «ομοσπονδίας» (*Föderalismus*) και «ομοσπονδοποίησης» (*Föderalisierung*). Ενώ ο πρώτος όρος αναφέρεται σε τελικές πολιτικές αρχές και δομές οργάνωσης, δηλ. σε μια *de jure* θεσμική μορφή της ΕΕ, ο δεύτερος όρος εκφράζει τη σταδιακή και πάνω απ' όλα ανοικτή διαδικασία σύγκλισης εντός της ΕΕ. Βλ. Angelos Giannakopoulos, «Die Föderalisierung der EU als Institutionalisierungsform europäischer Vielfalt», στο *Frankfurter Hefte* (προς δημοσίευση) και Heiko Walkenhorst, *Die Föderalisierung der Europäischen Union*, Universitätsverlag Oldenburg, Oldenburg 1997.

ρωσης. Ο όρος «πολιτισμός» ορίζεται εδώ ως ο «αποκεντρικός, τοπικιστικός και χαοτικός αντίκοσμος μιας ενοποιητικής κοινής αγοράς» (Kleinsteuber, 1991, σ. 340).

2. Εκτός απ' αυτό, πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του πως η ίδια η ΕΕ διεκδικεί για τον εαυτό της το χαρακτήρα μιας ένωσης πέρα απ' την απόλυτα οικονομική. Ήδη πριν την μετά το Μάαστριχτ εποχή, σε μια εποχή δηλαδή που οι προτεραιότητες της ευρωπαϊκής σύγκλισης ήταν απόλυτα οικονομικές, υπήρξαν προσπάθειες θεμελίωσης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας τουλάχιστον προς τα έξω (ενίσχυση της ταυτότητας της ΕΕ ως συνόλου στη διεθνή αρένα) οι οποίες εκφράστηκαν, π.χ., με την «Ευρωπαϊκή Πολιτισμική Συνθήκη» του 1954, ή με τη «Διακήρυξη για την ευρωπαϊκή ταυτότητα» του 1973, χωρίς να αναφέρουμε εδώ το πλήθος των διοικητικών και οικονομικών μέτρων της ΕΕ για τη διατήρηση και ενίσχυση της «ευρωπαϊκής πολιτισμικής κληρονομιάς». Η ΕΕ θέλησε σίγουρα να είναι κάτι περισσότερο από μια αποκλειστικά και μόνο αγορά παραγωγών και καταναλωτών. Οι προσπάθειες από το Μάαστριχτ και μετά για την καθιέρωση μιας ευρωπαϊκής *συμβολικής* (ευρωπαϊκός ύμνος, κοινά ευρωπαϊκά έγγραφα –διαβατήριο, δίπλωμα οδήγησης–, πινακίδες κυκλοφορίας αυτοκινήτων, κοινό νόμισμα κ.λπ.), αποσκοπούν εκτός των άλλων και στον καθορισμό ή τουλάχιστον στη βαθμιαία δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας προς τα μέσα με σκοπό το ξεπέραςμα του εθνικισμού στην Ευρώπη και τη σχετική απαγκίλωση της ΕΕ απ' τον μέχρι τώρα πρωταρχικό οικονομισμό και τη θεσμοκρατία της. Μια ακόμα παραπέρα σημαντική διάσταση της συμβολικής αυτής, ιδιαίτερα μάλιστα στην προοπτική της πολιτικής ένωσης, είναι η νομιμοποίηση της ΕΕ απ' τους ίδιους τους πολίτες της. Τη διάσταση αυτή τονίζει ιδιαίτερα και το Σχέδιο Συνθήκης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, κάνοντας αναφορά σε αξίες τις οποίες θα πρέπει να συμμερίζονται οι χώρες μέλη (και οι υποψήφιας χώρες μέλη) της ΕΕ. Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει η *δεύτερη θέση* αυτού του άρθρου: η σκοποθεσία της ΕΕ μετά το Μάαστριχτ όπως και η επικείμενη διεύρυνσή της κάνουν αναγκαίο το πέρασμα από ένα απόλυτα θεσμικό και οικονομικο-νομικό μοντέλο σ' ένα πολυκεντρικό μοντέλο σύγκλισης, το οποίο θα πρέπει να οριστεί και πολιτισμικά.

Η «ΜΑΞΙΜΑΛΙΣΤΙΚΗ» ΚΑΙ Η «ΔΙΑΛΟΓΙΚΗ» ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΜΙΑ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ

Κρίνονται αναγκαίες μερικές εισαγωγικές παρατηρήσεις όσον αφορά τον *πολιτισμικό* καθορισμό της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Όπως ειπώθηκε ήδη στην εισαγωγή αυτού του άρθρου, δεν αποτελεί αντικείμενο του ο καθορισμός οποιωνδήποτε κανονιστικών αρχών θεμελίωσης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας αλλά η παρουσίαση και η συζήτησή τους. Έτσι, λοιπόν, η παρούσα ανάλυση δεν θα εμπλακεί η ίδια σε κανονιστικές διενέξεις. Αυτό για τους εξής σημαντικούς λόγους: Αν και οι βασικές αναλυτικές κατηγορίες του άρθρου είναι αυτές της κοινωνιολογίας του πολιτισμού, εν τούτοις υποστηρίζεται πρώτα απ' όλα εδώ η άποψη πως αναλύσεις πολιτισμικών απόψεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχουν σχετική μόνο αναλυτική εμβέλεια. Το γεγονός ότι οι όροι «πολιτισμός» και «ταυτότητα» βρίσκονται αυτή τη στιγμή στο επίκεντρο της δημόσιας και επιστημονικής συζήτησης δεν σημαίνει πως πάνω σ' αυτές τις διαστάσεις θα κριθεί αναγκαστικά και το μέλλον της Ευρώπης. Απόλυτη αναγκαιότητα και προτεραιότητα έχουν στην προοπτική αυτή σίγουρα (και θα έχουν στο μέλλον) οικονομικές, νομικές και πολιτικές αναλύσεις. Η πρόταξη του πολιτισμού και της ταυτότητας ως πρωταρχικής σημασίας μεγεθών θα αποτελούσε, εκτός των άλλων, και μια αναλυτικά ασυγχώρητη κανονιστική προ-απόφαση.⁴ Θα ήταν άλλωστε απόπειρα να θεωρήσει κανείς την πολιτισμική ταυτότητα ως «φυσική» ή έμφυτη ανάγκη, νομιμοποιώντας έτσι την προσπάθεια καθορισμού της, τη στιγμή που αυτή, ως γνωστόν, είναι πρωταρχικά προϊόν *ισχύος*. Για του λόγου το αφαλές αρκεί εδώ η μνεία της διαδικασίας συγκρότησης του έθνους-κράτους. Ακόμα κι αυτές οι ίδιες οι αρχές του Σχεδίου Συνθήκης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, αν και δεν μπορούν να κληφθούν ως επιθυμητές απ' την ΕΕ νόρμες ενός «ευ ζην» των πολιτών της, έχουν σίγουρα το χαρακτηρισμό *ισχύος*, αφού θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σαν βάση τόσο για την ενσωμάτωση (Inklusion) όσο και για τον αποκλεισμό (Exklusion) μιας υποψήφιας

4. Παράδειγμα προς αποφυγή αποτελεί μια σχετική εισήγηση με τίτλο: «Ενότητα στην πολυμέρεια;», στα πλαίσια της ημερίδας του «Ιδρύματος Volkswagen» 22-24 Ιανουαρίου 2004, Λειψία, όπου ένας απ' τους εισηγητές διεκδικώντας απ' τη μια για τον εαυτό του μια εμπειρική, μη αξιακή και μη κανονιστική ανάλυση, τιτλοφόρησε παράλληλα την εισήγησή του: «Ταιριάζει πολιτισμικά η Τουρκία στην ΕΕ;», προκαλώντας έτσι την έντονη κριτική των συναδέλφων του, μεταξύ των άλλων και του γράφοντος, ο οποίος αντέδρασε με μια αντιεισήγηση με τον τίτλο: «Der wissenschaftliche Diskurs über einen EU-Beitritt der Türkei. Kritische Bemerkungen aus aktuellem Anlaß», στο *Südosteuropa-Mitteilungen* (προς δημοσίευση).

χώρας ή μέρους του πληθυσμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών με ξένη προέλευση. Χωρίς βέβαια να αποτελούν σίγουρα οι αρχές αυτές στοιχεία μιας, θα έλεγε κανείς, πολιτικής «ιεράς εξέτασης», δεν παύουν ωστόσο να απαιτούν απ' τους τωρινούς και μελλοντικούς πολίτες της Ένωσης μια εναρμόνιση, αν όχι της σκέψης τους τουλάχιστον όμως της δράσης τους, στις αρχές αυτές. Εδώ πρόκειται αναμφισβήτητα για γενικότερα ερωτήματα που απασχόλησαν την ηθική θεωρία απ' τον Kant και μετά, και που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν στο ερώτημα κατά πόσο αποτελεί η σκέψη αυτομάτως και δράση. Η ανάλυση του ερωτήματος αυτού θα οδηγούσε μακριά. Γεγονός όμως είναι, πως μια όλο και πιο συντηρητική Ευρώπη προσλαμβάνει τον εαυτό της ως «κοινότητα αξιών», ενώ ένα ακόμα φιλελεύθερο μέρος της ως «κοινότητα δικαίου». Η συντηρητικο-φιλελεύθερη Ευρώπη τείνει έτσι να καθορίζει τις ευρωπαϊκές αρχές ως επιτρεπτή *σκέψη* (Denken), ενώ αξίες ξένες προς τις ευρωπαϊκές αυτομάτως ως απαγορευμένη *δράση* (Handeln). Υπάρχουν πράγματι τα πρώτα (ανησυχητικά) σημάδια ενός αποκλεισμού ξένων, ιδιαίτερα στη Γερμανία, με βάση την παραδοχή αυτή: βλέπε το παράδειγμα επικείμενης απαγόρευσης στα περισσότερα ομοσπονδιακά κρατίδια της Γερμανίας της μουσουλμανικής μαντίλας στα σχολεία και στις δημόσιες υπηρεσίες με την ταυτόχρονα όμως ανεμπόδιστη χρήση του σταυρού (εδώ η Γαλλία ακολουθεί μια σε πρώτη άποψη πιο συνεπή πολιτική με την απαγόρευση όλων των θρησκευτικών συμβόλων). Για να το ξεκαθαρίσουμε: δεν πρόκειται εδώ για μια συνηγορία υπέρ της μουσουλμανικής μαντίλας. Οι αρνητικές κοινωνικές της συμπαραδηλώσεις είναι γνωστές. Η κατηγοριακή εντούτοις διαφοροποίηση μεταξύ μουσουλμανικής μαντίλας ως εξωτερικευμένου συμβόλου (ostentatives symbol), άρα ως απαγορευμένης δράσης, σε αντίθεση με το σταυρό, που θεωρείται διακριτικό σύμβολο (diskretes symbol), άρα επιτρεπτή *σκέψη*, οδηγεί εντός της Ευρώπης σε μια νέα *κατηγοριακή αισθητική*. Το τι όμως εκλαμβάνεται ως επιτρεπτό και τι ως απαγορευμένο δεν είναι τυχαίο. Εδώ ο πολιτισμός (σαν δαμόκλειος σπάθη) παίζει απ' τη μεριά του καταλυτικό ρόλο όσον αφορά προκατασκευασμένους τρόπους θέασης, σε άμεση βέβαια συνάρτηση με την (κοινωνική) πραγματικότητα, εντός της οποίας αυτοί οι τρόποι υφίστανται. Η πραγματικότητα αυτή απ' τη μεριά της δεν υπάρχει βέβαια καθ' εαυτήν, αλλά είναι αποτέλεσμα κανονιστικού συμβιβασμού, άρα κατασκευάσμα. Είναι άλλωστε γενικά γνωστό ότι, όταν ο «πολιτισμός» ανάγεται σε επιχείρημα, καταργείται το (φιλελεύθερο) δίκαιο. Μόνο με βάση αυτές τις γνωσιακές προϋποθέσεις θα είχε νόημα μια συμβολή της κοινωνιολογίας του πολιτισμού στην εξέταση του προβλήματος της ευρωπαϊκής ταυτότη-

τας. Αν η συμβολή αυτή δεν είναι εμπειρικού χαρακτήρα αλλά κινείται στο επίπεδο της θεωρίας, πρωταρχικό της αντικείμενο θα ήταν η απεμπλοκή των όρων προσδιορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας απ' την κανονιστική τους διάσταση. Η προσπάθεια αυτή αποτελεί μέρος της ανάλυσης που ακολουθεί.

Στον πράγματι προβληματικό χαρακτήρα του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος της Τουρκίας στην προοπτική της ένταξής της στην ΕΕ θα γίνει αναφορά στο τελευταίο μέρος αυτού του άρθρου. Εδώ θα προτάξουμε μια ανάλυση των θεωρητικών και κανονιστικών πλευρών του «μαξιμαλιστικού», ιστορικο-πολιτισμικού επιχειρήματος πάνω στον ορισμό μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας με αφορμή μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας.

1. Βάση του ιστορικο-πολιτισμικού επιχειρήματος για την εκτίμηση μιας μελλοντικής ένταξης της Τουρκίας αποτελεί το σημερινό status quo, τόσο της ΕΕ όσο και της Τουρκίας. Το status quo αυτό προβάλλεται απλά και μόνο στο μέλλον με αποτέλεσμα να αρνείται κανείς την ικανότητα της Τουρκίας να μεταλλαχθεί σε δημοκρατική χώρα, έτοιμη για ένταξη. Δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη το γεγονός πως τη βάση για την ένταξη ή μη της Τουρκίας αποτελούν τα κριτήρια της Κοπεγχάγης, τα οποία δεν είναι κριτήρια αποκλεισμού, αλλά κριτήρια ένταξης. Από τη στιγμή που η Τουρκία εκπληρώνει τα κριτήρια αυτά, μπορεί να ληφθεί απόφαση έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων, οι οποίες, όπως ήδη τονίστηκε, αποτελούν *πολιτική* διαδικασία με ανοιχτό αποτέλεσμα. Άλλωστε υπεραπλουστεύονται οι θεσμικές εκείνες διαδικασίες ένταξης που προβλέπουν οι ευρωπαϊκές συνθήκες, δημιουργώντας την εντύπωση πως θα επέλθει ένταξη της Τουρκίας στο άμεσο μέλλον.

Η πραγματικότητα είναι διαφορετική: Αν υποθέσουμε, πως στο τέλος του 2004 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κρίνει στην ετήσια έκθεσή της για την Τουρκία πως αυτή εκπληρώνει τα κριτήρια της Κοπεγχάγης και ότι μπορούν το 2005 να αρχίσουν διαπραγματεύσεις ένταξης, η τελική τους έκβαση είναι αυτή τη στιγμή αβέβαιη. Είτε για λόγους εσωτερικών ανακατατάξεων στην ΕΕ, είτε για λόγους ανακατατάξεων στην ίδια την Τουρκία, μπορούν οι διαπραγματεύσεις αυτές να ναυαγήσουν (δεν είναι λίγοι εκείνοι που πράγματι ποντάρουν σε μια με τον καιρό διαπραγματευτική κόπωση της Τουρκίας). Σίγουρο είναι πάντως, στην περίπτωση μιας θετικής απόληξης, πως οι διαπραγματεύσεις αυτές, εξαιτίας των ιδιαίτερων δομικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η Τουρκία σε όλα τα επίπεδα και στα οποία θα πρέπει βέβαια πριν την ένταξή της να βρει λύσεις, θα διαρκέσουν αρκετά χρόνια. Η υποθετική περίπτωση μιας θετικής εξέλιξης της συνολικής σύγκλισης της Τουρκίας δεν σημαίνει παρ' όλα αυτά και

αυτόματη ένταξη: αρκεί το βέτο μιας απ' τις στο μέλλον 27 χώρες-μέλη για να ναυαγήσει. Αλλά και αν ακόμα δεν συμβεί κάτι τέτοιο, η τύχη της ένταξης της περνά στα χέρια των εθνικών κοινοβουλίων τα οποία θα πρέπει να την εγκρίνουν ή στις δημοψηφιστικές κάλπες άλλων χωρών-μέλων. Άρα υφίσταται ένας αμέτρητος συνδυασμός πιθανών εξελίξεων. Ανάλογο παράδειγμα υπάρχει ήδη στην ΕΕ: στην ΕΚ των έξι το 1963 απορρίφθηκε απ' τη Γαλλία η ένταξη της Μεγάλης Βρετανίας, με αποτέλεσμα να μπορέσει η τελευταία να γίνει μέλος μόνον μετά από εννέα ολόκληρα χρόνια. Στην προοπτική αυτή κάτι ακόμα πιο σημαντικό: η Τουρκία που θα είναι σε θέση να γίνει μέλος της ΕΕ στο απώτερο μέλλον, δεν θα είναι σίγουρα η σημερινή Τουρκία.

2. Το δεύτερο απόηχο του ιστορικο-πολιτισμικού επιχειρήματος έχει να κάνει με την ταύτιση δημοκρατικών ελλειμμάτων του τουρκικού πολιτικού συστήματος με την απουσία μιας δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας. Η ταύτιση αυτή είναι αυθαίρετη. Το πολιτικό σύστημα της Τουρκίας μπορεί να παρουσιάζει σοβαρά δημοκρατικά ελλείμματα (αυτό το δέχεται άλλωστε και η ίδια η τουρκική πολιτική ηγεσία, ειδικά δεν θα δρομολογούσε τις θεσμικές αλλαγές από το 2002 και μετά), αυτό όμως δεν σημαίνει πως έχουμε να κάνουμε αυτομάτως και με μια διαφορετική πολιτική κουλτούρα. Κανείς δεν αμφισβήτησε για παράδειγμα τη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα χωρών όπως η Ισπανία ή η Πορτογαλία, αν και αυτές κυβερνήθηκαν επί δεκαετίες από δικτατορικά καθεστώτα, ούτε την ικανότητα της Γερμανίας να μεταλλαχθεί σε δημοκρατική χώρα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αν και ανέδειξε μια δικτατορία που αιματοκύλισε την Ευρώπη. (Πόσο ευάλωτο ήταν αλήθεια το ελληνικό πολιτικό σύστημα στα τέλη της δεκαετίας του 1970, λίγο πριν την ένταξη της χώρας στην τότε ΕΚ;). Άλλωστε η ίδια η πολιτική επιστήμη αδυνατεί να καθορίσει με ακρίβεια «πού βρίσκεται το σύνορο μεταξύ της ποιοτικής διαφοράς των ιδίων χαρακτηριστικών και της σαφούς διαφορετικότητας καθ' εαυτήν» (Kramer, 2003, σ. 12). Θα ήταν σε κάθε περίπτωση άτοπο να συλλαμβάνει κανείς σημερινές κοινωνικο-πολιτικές διαφορές ως «φυσικά» και αξεπέραστα σύνορα. Ο ρόλος του στρατού στην Τουρκία αποτελεί σίγουρα δημοκρατικό έλλειμμα, όχι, όμως, και αυτομάτως στοιχείο μιας διαφορετικής πολιτικής κουλτούρας.

3. Περνώντας τώρα στην ανάλυση του πολιτισμικού πυρήνα του μαξιμαλιστικού επιχειρήματος, θα σημειώσουμε πως το στοιχείο εκείνο που πρωταρχικά το χαρακτηρίζει, είναι μια *στατική και ουσιοκρατική* αντίληψη των εννοιών «πολιτισμός» και «ταυτότητα». Τα μεγέθη αυτά προσλαμ-

βάνονται ως ένα *mobile perpetuum*, το οποίο υφίσταται και λειτουργεί χωρίς το αέριο input-output με το περιβάλλον του. Πολιτισμός και ταυτότητα εκλαμβάνονται έτσι ως *σημαίνοντα*, ενώ αγνοείται η πραγματική τους διάσταση ως προϊόντα *ισχύος*. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, με τον οποίο, κατά την μαξιμαλιστική θέση δεν έχει τίποτα κοινό η Τουρκία, εκλαμβάνεται ως μια *αμετακίνητη* ενότητα και *αυθύπαρκτη* κατάσταση (Istzustand), από την οποία, ενόψει των προκλήσεων για το ευρωπαϊκό μέλλον –βλ. Τουρκία–, συνάγεται ένας δεοντολογικός καθορισμός (Sollbestimmung) ως μελλοντικό πρόταγμα. Η προοπτική μιας μελλοντικής ένταξης της Τουρκίας αποκτά έτσι τον χαρακτήρα μιας «πολιτισμικής διαπάλης» (Kulturkampf), μιας διαπάλης για την πολιτισμική συναίνεση, με σκοπό την οριστική ισχύ ενός συγκεκριμένου πολιτισμού και ενός συνόλου που θα τον εκπροσωπεί. Η μέθοδος αυτή, ιδιαίτερα γνωστή απ’ την ιστορία της δημιουργίας του έθνους-κράτους, εφαρμόζεται απ’ τη μαξιμαλιστική θέση και στο επίπεδο της διακρατικής ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Anderson, 1997). Ο πολιτισμός, εκφράζοντάς το εικονικά, μοιάζει να είναι έτσι η σφαίρα του μάγου, από τις ομιχλώδεις υποδηλώσεις της οποίας ο μύστης ερμηνεύει την πραγματική φύση των παρελθόντων και των μελλούμενων (Benhabib, 1999). Η ιστορικο-πολιτισμική, μαξιμαλιστική θέση κατανοεί έτσι την πολιτική κοινότητα ως μια «*ηθική πολιτισμική κοινότητα*».

4. Η μαξιμαλιστική θέση φαίνεται να αγνοεί το γεγονός πως ιδέες και αξίες-κλειδιά του «ευρωπαϊκού πολιτισμού», στις οποίες αναφέρεται, βρίσκονταν πάντα αντιμέτωπες με τα αντίθετά τους. Τα αντιθετικά αυτά πολιτισμικά στοιχεία και οι ιδέες, είτε μπόρεσαν τελικά να αφομοιωθούν μεταξύ τους, είτε βρίσκονται ακόμα σε σύγκρουση. Ο Edgar Morin χρησιμοποιεί για να εκφράσει παραστατικά αυτή την αντίθεση, μεταξύ άλλων, τα εξής ζεύγη ιδεών: «θρησκεία/ορθολογισμός, μυθική σκέψη/κριτική σκέψη, μερικότητα/ουνιβερσαλισμός, φιλοσοφία/θετικισμός, ανθρωπισμός/νατουραλισμός, παράδοση/εξέλιξη, αντίδραση/επανάσταση, άτομο/κοινότητα, φυσική/μεταφυσική, Hamlet/Προμηθέας, Δον Κιχώτης/Σάντσο Πάντσα» (Morin, 1985, σ. 126). Αν χαρακτηρίζει λοιπόν κάτι τον ευρωπαϊκό πολιτισμό στην ιστορική του συνέχεια, αυτό μπορεί να είναι μόνο η ικανότητά του να αφομοιώνει (με ποιοτικά διαφορετικό τρόπο), αντιθετικά μεταξύ τους στοιχεία. Όχι αδικαιολόγητα παρομοιάζεται σ’ αυτήν ακριβώς την προοπτική η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα με το κεφάλι του Ιανού (Habermas, 2001). Ας αναλογιστεί εδώ κανείς την αφομοίωση εν πολλοίς αντιθετικών παραδόσεων και πολιτισμικών στοιχείων όπως η κλασική αρχαιότητα, ο Ιουδαϊσμός και ο Χριστιανισμός.

5. Η κοινωνιολογία του πολιτισμού απ' τη μεριά της αντιλαμβάνεται τον πολιτισμό και την ταυτότητα ως *σχέση και διαδικασία*. Οι έννοιες αυτές δεν έχουν ούτε *αξιακό* ούτε *αναλυτικό* χαρακτήρα, δεν είναι *σημαίνοντα* αλλά *σημαινόμενα*. Ο πολιτισμός δεν είναι κάτι το αναλλοίωτα δεδομένο που αναμένει την οντολογική του θεμελίωση ή/και επανενεργοποίησή του (βλ. έθνος-κράτος) από τον ερευνητή, αλλά μια δυναμική (όχι στατική), πολύμορφη (όχι μια για πάντα διαμορφωμένη) και κατ' ουσίαν «ανοικτή» διαδικασία. Ο πολιτισμός δεν ανταποκρίνεται σε μιαν αναλλοίωτη «ουσία», αλλά είναι μια διαρκής και αμοιβαία διάδραση και σχέση με προκαθόριστο πάντα αποτέλεσμα. Ο πολιτισμός είναι ένα «τεχνητό» κατασκεύασμα, ένα ατέρμονο «(προ)σχεδιάσμα», και γι' αυτό το πεδίο συναγωνισμού των ουτοπιών (Soeffner, 2003). Την εικονική της έκφραση βρίσκει η αντίληψη αυτή στο καλειδοσκόπιο, κάθε περιστροφή του οποίου σημαίνει για τον παρατηρητή έναν νέο, απρόσμενο και απρόβλεπτο συνδυασμό χρωμάτων (με διαφορετικές κάθε φορά αισθητικές απαιτήσεις!) (Benhabib, 1999). Η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν εξαντλείται λοιπόν στην πολυμέρειά της αυτή καθ' εαυτήν, αλλά στη σύγκρουση, στη διαρκή ένταση και *αντιπαράβολή* των αντιθετικών της στοιχείων (Buchheim, 2000). Υπό την έννοια αυτή, το σημαντικό ερώτημα ως προς το μέλλον της διαδικασίας διαμόρφωσης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι: ποια και πόση πολιτισμική διαφορά θα επιτραπεί κατά περίπτωση να υπερβεί το συμβολικό σύνορο των επί μέρους εθνικών, πολιτισμικών ταυτοτήτων στο χώρο του Κοινού. Αυτό προϋποθέτει μια συνεχή διαμεσολάβηση των αξιακών αναφορών των εκάστοτε εθνικών πολιτισμικών συστημάτων. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι μια ευρωπαϊκή πολιτισμική πολιτική μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως μια «μεταφραστική πολιτική». Το ότι αυτή ακριβώς η ρεαλιστική προοπτική έχει υποδείξει, μεταξύ των άλλων, την υλοποίηση του πλήθους των προγραμμάτων ανταλλαγής της ΕΕ σε επιστημονικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό κ.λπ. επίπεδο είναι μάλλον σίγουρο. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως αποτέλεσμα της αμοιβαίας αυτής διάδρασης μπορεί να ορισθεί –χρησιμοποιώντας έναν οικονομικό όρο– ως «προστιθέμενη αξία» στην εθνική και τοπικιστική ταυτότητα. Το αποτέλεσμα στη μακρά διάρκεια της προστιθέμενης αυτής αξίας αναμένεται να έχει άμεσο αντίκτυπο τόσο στην πρόσληψη και ερμηνεία του «*Εαυτού*», όσο και του «*Άλλου*». Αυτό που επίσης μπορεί να θεωρηθεί σίγουρο δεν είναι βέβαια η διαμόρφωση μιας κοινής πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά, στην ιδανικότερη περίπτωση, η διαμόρφωση μιας *κοινής συνείδησης*. Αν θα μπορούσε κανείς λοιπόν να καθορίσει ένα πρωταρχικό στοιχείο μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, αυτό θα ήταν απλά «η αμοιβαία αναγνώριση της διαφοράς του Άλλου» (Habermas, Derrida, 2003).

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Εάν, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η πολιτισμική προσέγγιση για την αποτίμηση μιας μελλοντικής ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ είναι άποτη, τότε η μόνη εναλλακτική προσέγγιση θα ήταν η πολιτική, ή αλλιώς η προσέγγιση εκείνη που προτάσσει την ανάγκη άμεσης συνάρτησης του ερωτήματος μιας ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας με τη δημοκρατική διαδικασία. Αυτό θα σήμαινε πως για την αποτίμηση μιας ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ πρωταρχικό ρόλο δεν παίζει η κοινή ιστορικο-πολιτισμική παράδοση, αλλά οι αρχές μιας κοινής δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας.

Ας δούμε πρώτα με ποιο τρόπο καθορίζεται αυτή η πολιτική κουλτούρα απ' το Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης. Εδώ θα αναφερθούμε σε δύο διαστάσεις του Σχεδίου: α) Στο Προοίμιο του Σχεδίου Συνθήκης αναφέρεται (αν και ρητορικά) το εξής: «Πεισιμένοι ότι οι λαοί της Ευρώπης, παραμένοντας ο καθένας υπερήφανος για την ταυτότητά του και για την εθνική του ιστορία, είναι ωστόσο αποφασισμένοι να υπερβούν τις παλαιές τους διχόνοιες και, όλο και πιο στενά ενωμένοι, να σφουρηλάτουν το κοινό τους πεπρωμένο (...) Βέβαιοι ότι η Ευρώπη «ενωμένη στην πολυμορφία της» τους προσφέρει τις καλύτερες δυνατότητες να συνεχίσουν... τη μεγάλη περιπέτεια η οποία την καθιστά προνομιακό πεδίο της ανθρώπινης ελπίδας...» κ.λπ. (Σχέδιο Συνθήκης: 3). Είναι φανερό πως το Σχέδιο, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι μέχρι τώρα Συνθήκες, θέλει να αναβαθμίσει την ιδέα μιας «Ευρώπης των πολιτών», όπου το ευρωπαϊκό μέλλον δεν θα χτιστεί στη βάση ενός (ούτως ή άλλως προβληματικού) ιστορικού παρελθόντος, αλλά πάνω σε οράματα συνεργασίας μεταξύ ανθρώπων με διαφορετική πολιτισμική προέλευση. Το Σχέδιο φαίνεται έτσι να κάνει αποδεκτή, κατά κάποιον τρόπο, την πρόταση του πρώην πρωθυπουργού της Φιλανδίας Paavo Lipponen να αντικατασταθεί το μέχρι τώρα top-down-approach στην πολιτική σύγκλιση της ΕΕ με μια bottom-up-philosophy (Schneider, 2001, σ. 427). β) Στο Προοίμιο του Σχεδίου αναφέρεται επίσης το εξής: «Εμπνεόμενοι από την πολιτιστική, τη θρησκευτική και την ανθρωπιστική κληρονομιά της Ευρώπης, οι αξίες της οποίας εξακολουθούν να αποτελούν ζωντανή πραγματικότητα, έχουν θεμελιώσει στη ζωή της κοινωνίας την αντίληψή της για τον κεντρικό ρόλο του ανθρώπου και των απaráβατων και αναφαίρετων δικαιωμάτων του καθώς και το σεβασμό του δικαίου...» (Σχέδιο Συνθήκης: 3). Οι θέσεις αυτές του Σχεδίου αντανακλούν με τον πιο φανερό τρόπο τις θεμελιώδεις αρχές του φιλελευθερισμού. Ναι μεν γίνεται αναφορά στις ηθικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές αρχές και παραδόσεις των ευρωπαϊκών

κοινωνιών, το Σχέδιο όμως αποφεύγει να ορίσει μέσα απ' τις αρχές αυτές δεσμευτικές για τους πολίτες αρχές του «ευ ζην». Αντίθετα, όμως, κάνοντας αυτό, καταλήγει στον ορισμό οικουμενικών αρχών του κοινού πολιτικού βίου ως *consensus omnium* των κοινωνιών της Ευρώπης: στις αρχές του ανθρωπισμού και του κράτους δικαίου. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε πως στο Σχέδιο τα άρθρα τα σχετικά με τα δικαιώματα του ανθρώπου προηγούνται των ρυθμίσεων για την ευρωπαϊκή υπηκοότητα. Το μοντέλο πολιτικής οργάνωσης του κοινού βίου, που εδώ λοιπόν προτάσσεται, δεν είναι αυτό της «ηθικής πολιτισμικής κοινότητας» αλλά προφανώς αυτό της «οικουμενικής κοινωνίας πολιτών» (Nettesheim, 2003). Αν μπορεί κανείς να μιλήσει λοιπόν για μια κοινή ευρωπαϊκή κληρονομιά και για έναν κοινό ευρωπαϊκό πολιτισμό, αυτά μπορούν σύμφωνα με το Σχέδιο Συνθήκης να οριστούν μόνο *πολιτικά*.

Ποια είναι όμως ακριβώς τα αναπόσπαστα και θεμελιώδη στοιχεία μιας τέτοιας ευρωπαϊκής πολιτικής κληρονομιάς και κοινής πολιτικής κοινότητας, που θα περιέγραφαν παράλληλα αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί ευρωπαϊκή ταυτότητα; Τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω για το διαλογικό χαρακτήρα του πολιτισμού και της ταυτότητας, μπορούν εδώ να συγκεκριμενοποιηθούν, όσον αφορά την κοινή ευρωπαϊκή εμπειρία, *ιστορικά και κοινωνικά*. Έγινε λόγος παραπάνω για τον *αμφίσημο χαρακτήρα* του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που οδήγησε σταδιακά στην αφομοίωση αντιθετικών στοιχείων. Πέρα απ' αυτό εξίσου σημαντική είναι και η διαπίστωση πως η οδυνηρή ιστορική εμπειρία της σύγκρουσης, της φιλονικίας, του διαπληκτισμού και της ασυνέχειας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, και μάλιστα τόσο στην ενδοκοινωνική όσο και στη διαχρονική της διάσταση, οδήγησε στη διαμόρφωση όλων εκείνων των αφηρημένων μορφών δικαίου σ' αυτό που ο J. Habermas ονομάζει «νομικές μορφές αστικής αλληλεγγύης» (Habermas, 2002). Η καθ' εαυτήν ευρωπαϊκή εμπειρία δεν εξαντλείται όμως κατά τον Habermas στη δημιουργία μόνο αυτών των μορφών, αλλά πολύ περισσότερο στην οδυνηρή διαδικασία παραγωγής τους *απ' εαυτήν*. Εδώ πρόκειται πράγματι για την αυθεντική ευρωπαϊκή εμπειρία της μεταλλαγής της «αλληλεγγύης μεταξύ φίλων» στις προδημοκρατικές μορφές οργάνωσης του κοινού βίου σε μορφές «αλληλεγγύης μεταξύ ξένων» μέσω του *medium* του δικαίου (Brunkhorst, 1997). Συνάγοντας ένα συμπέρασμα θα υποστηρίξαμε πως το Σχέδιο Συνθήκης, στην προσπάθειά του να οργανώσει τη μελλοντική πορεία της ευρωπαϊκής σύγκλισης, ανάγει την αρχή της «αλληλεγγύης μεταξύ ξένων» εντός του αφηρημένου χώρου του δικαίου *mutatis mutandis* σε αρχή της ευρωπαϊκής διακρατικής συνεργασίας και σύγκλισης.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ, ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις θα αποτιμηθεί εδώ το τι σημαίνει στην προοπτική καθορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ.

1. Θα ξεκινήσουμε απ' την παραπάνω διαπίστωση πως το ερώτημα πάνω στη μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ μπορεί να απαντηθεί μόνο πολιτικά. Η απόφαση για την ένταξή της (ή μη) στην ΕΕ μπορεί να είναι μόνο μια πολιτική απόφαση. Αυτό έδειξε άλλωστε το παράδειγμα της ένταξης κρατών όπως η Ελλάδα, η Ισπανία ή η Πορτογαλία. Αυτό δείχνει ακόμα περισσότερο η επικείμενη ένταξη οχτώ πρώην κομμουνιστικών κρατών. Όπως επίσης ήδη τονίστηκε, η ενταξιακή διαδικασία θα πρέπει απ' τη μεριά της να κατανοηθεί ως μια πολιτική διαδικασία με ανοιχτό αποτέλεσμα. Αναφορικά με το ανοιχτό αποτέλεσμα της ενταξιακής διαδικασίας προβάλλεται η ένσταση πως η ενταξιακή διαδικασία οδήγησε, μέχρι τώρα τουλάχιστον, και στην πραγματική ένταξη των υποψήφιων χωρών. Το επιχείρημα αυτό χρησιμοποιείται μάλιστα απ' τους υποστηρικτές της ιστορικο-πολιτισμικής άποψης, στη Γερμανία τουλάχιστον, σαν κώδωνας κινδύνου: αν παρθεί στο τέλος του 2004 απόφαση για την έναρξη ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία, οι Ευρωπαίοι εταίροι δεσμεύονται αυτομάτως και για τη μελλοντική ένταξη της Τουρκίας, αφού, όπως η μέχρι τώρα εμπειρία μάς διδάσκει, οι διαπραγματεύσεις ένταξης οδηγούν αναπόφευκτα και στην ένταξη της υποψήφιας χώρας. Μια τέτοια απόληξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία θα είχε για την ΕΕ, σύμφωνα πάντα με το γερμανικό ιστορικο-πολιτισμικό επιχείρημα, καταστρεπτικά αποτελέσματα. Δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς πίσω απ' το επιχείρημα αυτό τη δαμόκλειο σπάθη ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού, έτσι όπως αυτός κατανοείται βέβαια απ' τη γερμανική «καρλομάγνεια διεθνή» (Wenturis, 1997), στην οποία ανήκουν μέλη απ' όλο το φάσμα του γερμανικού πολιτικού κόσμου, επιστήμονες απ' το χώρο της ιστορικής επιστήμης, της επιστήμης του πολιτισμού και αυτής του δικαίου αλλά και αντιπρόσωποι των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Θεωρούμε πως οι παραπάνω κριτικές παρατηρήσεις αυτού του άρθρου σχετικά με το ιστορικο-πολιτισμικό επιχείρημα αρκούν. Εδώ θα προσθέσουμε μόνο ότι το επιχείρημα αυτό αντανάκλα άμεσα τη γνωστή θέση του S. Huntington, πως η καλύτερη λύση για την κατίσχυση των οικονομικών δυτικών αρχών είναι η καταφυγή τους στον πολιτισμικό σχετικισμό (the West unique, not universal) (Huntington, 1996). Το κέντρο βάρους της επιχειρηματολογίας αυτής δεν είναι το «καντιανό», θα έλεγε

κανείς, όραμα μιας «Weltgesellschaft» αλλά η πάσει θυσία κατίσχυση μιας αυθαίρετα οριοθετημένης πολιτισμικής ομοιογένειας. Το παρόδοξο της ιστορικο-πολιτισμικής θέσης έγκειται βέβαια ποταbene στο γεγονός πως η πολιτισμικά σχετικιστική αυτή «ευρωπαϊκή ταυτότητα» καθορίζεται ταυτόχρονα επί τη βάσει τέτοιου είδους αξιών, που να μεν έχουν ευρωπαϊκή προέλευση, αλλά έχουν πάψει από καιρό να είναι μόνον ευρωπαϊκές. Δεν υφίσταται προφανής λόγος να αρνηθεί κανείς την ικανότητα της Τουρκίας να αποδεχτεί και να εμπεδώσει τις αρχές αυτές. Το ιστορικο-πολιτισμικό επιχείρημα παραβλέπει στην προοπτική αυτή την «*παραγοντική συνέργεια*» της ενταξιακής διαδικασίας για τον εκδημοκρατισμό των υποψήφιων χωρών, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

2. Η προοπτική της ένταξης στην ΕΕ αποτελεί για την Τουρκία μια πρωτοφανή για τη χώρα πρόκληση: η πρόκληση αυτή έγκειται πρωτίστως σε μια *αποστρατιωτικοποίηση* του τουρκικού πολιτικού συστήματος με μια ταυτόχρονη εμπέδωση του κράτους δικαίου. Αυτό τουλάχιστον απαιτεί η ΕΕ από την Τουρκία (Ετήσιες Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής 2001, 2002, 2003). Η τουρκική πολιτική ηγεσία, για λόγους των οποίων η ειδική ανάλυση θα οδηγούσε μακριά,⁵ ανταποκρίνεται με μια σειρά θεσμικών αλλαγών στις απαιτήσεις αυτές. Δεδομένο πάντως είναι ότι η προσπάθεια σύγκλισης της Τουρκίας ισοδυναμεί με μια πραγματική για τη χώρα επανάσταση, ανάλογη ίσως της επανάστασης που προηγήθηκε της ενταξιακής διαδικασίας των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών, γεγονός που δικαιολογεί ίσως την προσεκτική και διστακτική ακόμα στάση των Ευρωπαίων, όσον αφορά την ικανότητα της Τουρκίας για μια ριζική μεταλλαγή όχι μόνο του πολιτικού της συστήματος στο άμεσο μέλλον.⁶

3. Μια παραπέρα, όχι ασήμαντη, άποψη της ενταξιακής διαδικασίας της Τουρκίας έχει να κάνει και με τη διάσταση μιας «Ευρώπης των πολιτών», η οποία, όπως έγινε πιο πάνω φανερό, αποτελεί (ρητορικά τουλάχιστι-

---

5. Σχετικά με το πολιτικό φόντο, τις πολιτικές προϋποθέσεις και αντιπαραθέσεις στην προσπάθεια σύγκλισης της Τουρκίας στην προοπτική της ένταξης στην ΕΕ, βλ. Esat Bozyigit, «What is to become of Europe in Turkey. On the Recent Chapters of an Age-Old Project», στο *Balkanistica. Review of the American Association for Southeast European Studies* (προς δημοσίευση).

6. Σ' αυτό το αποτέλεσμα οδηγεί η μέχρι τώρα τουλάχιστον ανάλυση των συζητήσεων πάνω στις σχέσεις ΕΕ-Τουρκίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος στο Πανεπιστήμιο της Konstanz, βλ. υποσ. 1. Βλ. Angelos Giannakopoulos, Konstantinos Maras, «Einstellungen der EU-Parlamentarier über einen EU-Beitritt der Türkei, στο *Zeitschrift für Soziologie*» (προς δημοσίευση).

στον) επιδίωξη και του Σχεδίου Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Τα αποτελέσματα του Eurobarometer έδειξαν σχετικά πως το 72% του τουρκικού πληθυσμού υποστηρίζει μια ένταξη της χώρας στην ΕΕ (συγκριτικά: μόνο το 40% του πληθυσμού της Εσθονίας και το 45% του πληθυσμού της Τσεχίας υποστηρίζουν την επικείμενη ένταξη στην ΕΕ), ενώ 64% θα υποστήριζε ένα Ευρωπαϊκό Σύνταγμα (έναντι 36% των Τσέχων) (Eurobarometer, Σεπτέμβριος, σσ. 2003: 69, 163). Αν και οι γυμνοί στατιστικοί αριθμοί δεν μπορούν ποτέ να αντικαταστήσουν την πολιτική ανάλυση και την κοινωνιολογική αναλυτική και αποδεικτική λογική, εντούτοις οι αριθμοί αυτοί αποδεικνύουν έμμεσα την πράγματι πρωτοφανή έλξη και εμβέλεια της «ευρωπαϊκής ταυτότητας». Προσφέρεται έτσι στην ΕΕ η μοναδική στην ιστορία ευκαιρία να θέσει σε πράξη τα στοιχεία εκείνα μιας αμιγούς ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, που ως πλαίσιο καθορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας συνίστανται στην κατίσχυση των αρχών μιας «αλληλεγγύης μεταξύ ξένων», όπως αυτή καθορίστηκε παραπάνω.

Συμπέρασμα: Ενόψει του ιστορικο-πολιτισμικού επιχειρήματος για έναν αποκλεισμό της Τουρκίας απ' τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης πρέπει να τονιστεί πως το ερώτημα αν ανήκει η Τουρκία *πολιτικά* στην ΕΕ, μπορούν να το απαντήσουν μόνον οι Ευρωπαίοι εταίροι επί τη βάση ενταξιακών αλλά και άλλων κριτηρίων που έχουν να κάνουν βέβαια τόσο με την ικανότητα μεταλλαγής της Τουρκίας, όσο και υπό συνολική άποψη με τη μελλοντική οικονομική, θεσμική κ.λπ. ικανότητα και ετοιμότητα της ΕΕ να αποδεχθεί την Τουρκία ως μέλος της. Το ερώτημα, όμως, αν ανήκει η Τουρκία *πολιτισμικά* στην ΕΕ δεν μπορεί να απαντηθεί ούτε στο Λονδίνο, ούτε και στο Παρίσι ή στο Βερολίνο, πολύ δε λιγότερο εντός της (γερμανικής) ιστορικής, πολιτικής και κοινωνικής επιστήμης, αλλά πρωτίστως στην ίδια την Τουρκία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson Benedict, 1997, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Benhabib Seyla, 1999, *Kulturelle Vielfalt und demokratische Gleichheit. Politische Partizipation im Zeitalter der Globalisierung*. Horkheimer Vorlesungen, Fischer, Frankfurt/Main.
- Bozyiğit Esat, What is to become of Europe in Turkey. On the recent chapters of an age-old project, *Balkanistica. Review of the American Association for Southeast European Studies* (προς δημοσίευση).
- Buchheim Thomas, 2000, «Einigung oder Assimilation? – Zwei Bilder von europäischer Integration», στο *Europa und Europabilder*, Universitätsverlag Heidelberg, Heidelberg, σ. 18-19.

- Eisenstadt Shmuel N., 1999, «Kollektive Identitätskonstruktion in Europa, den Vereinigten Staaten, Lateinamerika und Japan. Eine vergleichende Betrachtung», στο Reinhold Viehoff, Rien T. Segers (επιμ.), *Kultur, Identität, Europa*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, σ. 370-400.
- Eurobarometer*, 2003, Σεπτέμβριος.
- Giannakopoulos Angelos, «Die Föderalisierung der EU als Institutionalisierungsform europäischer Vielfalt», στο *Frankfurter Hefte* (προς δημοσίευση).
- Giesen Bernhard, 1999, «Europa als Konstruktion der Intellektuellen», στο Reinhold Viehoff, Rien T. Segers (επιμ.), *Kultur, Identität, Europa*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, σ. 130-147.
- Habermas Jürgen, 2001, «Warum braucht Europa eine Verfassung?», στο *Die Zeit*, 27.
- Habermas Jürgen, Derrida Jacques, 2003, «Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas», στο *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31. 05., σ. 33-34.
- Huntington Samuel P., 1996, «The West unique, not universal», στο *Foreign Affairs*, Vol. 75, 6, New York, σ. 28-46.
- Kleinsteuber Hans, 1990, *EG-Integration zwischen Wirtschaft und Kultur. Das Beispiel Medienpolitik*, στο Wolfgang Zapf (επιμ.), *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*, Frankfurt/Main, σ. 337-348.
- Kramer Heinz, 2003, *EU-kompatibel oder nicht? Zur Debatte um die Mitgliedschaft der Türkei in der Europäischen Union*, SWP-Studie, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin.
- Lepsius Rainer M., 1999 *Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität*, στο Reinhold Viehoff/Rien T. Segers (επιμ.): *Kultur, Identität, Europa*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, σ. 201-223.
- Lepsius Rainer M., 2002, «Institutionalisierung und Deinstitutionalisierung von Rationalitätskriterien», στο *Kulturwissenschaftliches Forschungskolleg SFB 485: Norm und Symbol. Die kulturelle Dimension sozialer und politischer Integration. Diskussionsbeiträge*, Nr. 25, September, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz.
- Lipp Wolfgang, 1994, «Europa als Kulturprozeß», στο Wolfgang Lipp: *Drama Kultur, Berlin*, σ. 609-626.
- Morin Edgar, 1985, *Europa denken*, Frankfurt/Main.
- Nettesheim Martin, 2003, «Die Unionsbürgerschaft im Verfassungsentwurf – Verfassung des Ideals einer politischen Gemeinschaft der Bürger?», στο *Integration*, 4, σ. 428-439.
- Schneider Heinrich, 2001, Von Berlin über Nizza zur «Europäischen Foederation» – Ist der Foederalismus noch immer eine Leitidee für die europäische Einigung?, στο *Europäisches Zentrum für Foederalismus-Forschung (Ed.), Jahrbuch des Foederalismus: Foederalismus, Subsidiarität und Regionen in Europa*, σ. 409-428.
- Soeffner Hans-Georg, 2003, «Die Perspektive der Kulturosoziologie», στο Klaus E. Müller (επιμ.): *Phänomen Kultur. Perspektiven und Aufgaben der Kulturwissenschaften*, Bielefeld, σ. 171-194.
- Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, 2003, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, Luxemburg.
- Walkenhorst Heiko, 1997, *Die Föderalisierung der Europäischen Union*, Oldenburg.
- Wenturis Nikolaus, 1997, «Griechenland und Europa. Reflexionen über die Bestandteile des Europäischen», στο *Kassandra*, 12, σ. 7-19.